

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/11/129-144>

Yədulla Dadashlı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Cəlilabad, Azərbaycan

<https://orcid.org/0009-0003-0563-0044>

elvin.dadashli@mail.ru

Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində türk ədəbiyyatı konsepsiyası

Xülasə

Məqalədə 1920-ci illərin əvvəlləri və ortalarında ümumtürk ədəbiyyatı, orta q türk yazılı abidələri ilə bağlı aparılan tədqiqatlar haqqında məlumat verilir. Ümumtürk ədəbiyyatının ilkin qaynaqları sırasında Orxon-Yenisey kitabələrindən, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundan, M.Kaşğarlının “Divanü lüğatit-türk”, Y.Balasaqunlunun “Kutadku bilik” əsərindən bəhs olunur. Tənqidçi A.Musaxanlının “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu və Y.Balasaqunlunun “Kutadku bilik” poeması ilə bağlı apardığı təhlillər, Mirzə Möhsün, professor Cövzi və B.Çobanzadənin M.Kaşğarlının “Divan”ı haqqında yazdıqları məqalələr diqqətə çatdırılır. Bu əsərlərin türk dili və ədəbiyyatının inkişafında önəmli olması göstərilir. B.Çobanzadənin görkəmli türk alimi İsmayıl Hikmətin dörd cildlik “Türk ədəbiyyatı tarixi” monoqrafiyasına yüksək dəyər verməsindən danışılır, bu əsərin elmi əhəmiyyəti haqqında professor M.F. Köprülüzadənin elmi qənaətlərindən söz açılır.

Məqalədə eyni zamanda XV əsr böyük özbək şairi Əlişir Nəvainin anadan olmasının 500 illiyi ilə əlaqədar olaraq, 1926-cı ildə Bakıda çap olunmuş “Əmir Əlişir Nəvai” kitabçasında toplanmış məqalələr təhlil olunur. M.F. Köprülüzadə, İ.Hikmət, B.Çobanzadə, S.Mümtaz, Ə.Nazim kimi tədqiqatçıların özbək dili və ədəbiyyatının inkişafında xidmətləri olan Ə.Nəvai haqqında məqalələri dəyərləndirir. İ.Hikmətin Türkiyə türk ədəbiyyatının T.Fikrət, M.Ə.Yurdaqul, R.Tofiq, M.Akif, M.Ə. Rəcəizadə kimi görkəmli ədiblər haqqında yazdığı məqalələr təhlil süzgəcindən keçirilir.

Açar sözlər: *ümumtürk ədəbiyyatı, Orxon-Yenisey abidələri, türkçülük, Əlişir Nəvai, türk dili, İ.Hikmət və türk şairləri*

Yadulla Dadashli

Azerbaijan State Pedagogical University

Doctor of Philosophy in Philology

Jalilabad, Azerbaijan

<https://orcid.org/0009-0003-0563-0044>

elvin.dadashli@mail.ru

The Concept of Turkish Literature in the Azerbaijan Literary Theoretical Thought

Abstract

The article provides information on the research conducted in the early and mid-1920s on pan-Turkic literature and common Turkic written monuments. Among the primary sources of pan-

Turkic literature are the Orkhon-Yenisei inscriptions, the epic "Kitabi-Dade Gorgud", M. Kashgarli's "Divanü lüğatit-türk", and Y. Balasgunlu's "Kutadku bilik". The analysis of the critic A. Musaxanlı on the epic "Kitabi-Dade Gorgud" and the poem "Kutadku bilik" by Y. Balasgunlu, the articles written by Mirza Mohsen, professor Jovzi and B. Chobanzadeh on M. Kashgarli's "Divan" are brought to attention. The importance of these works in the development of the Turkish language and literature is shown. B. Chobanzadeh's high appreciation of the four-volume monograph "History of Turkish Literature" by the prominent Turkish scholar Ismail Hikmet is discussed, and the scientific conclusions of professor M.F. Köprülüzadeh on the scientific significance of this work are discussed. The article also analyzes the articles collected in the booklet "Amir Alisher Navai" published in Baku in 1926 in connection with the 500th anniversary of the birth of the great Uzbek poet of the 15th century, Alisher Navai. M.F. It evaluates the articles about A.Navai, whose contributions to the development of the Uzbek language and literature were made by researchers such as Köprülüzade, I.Hikmet, B.Chobanzade, S.Mümtaz, A.Nazim. The articles written by I.Hikmet about prominent writers of Turkish literature such as T.Fikret, M.A.Yurdagul, R.Tofiq, M.Akif, M.A. Rajaizade are analyzed.

Keywords: *pan-Turkic literature, Orkhon-Yenisei monuments, Turkism, Alisher Navai, Turkish language, I. Hikmet and Turkish poets*

Giriş

Ədəbi-nəzəri fikirdə türk dili məsələsi. 1920-ci illərdə Türkiyədə olduğu kimi, Azərbaycanda da xalqımız "türk", ana dilimiz "türk dili" adlandırılır, aparılan tədqiqatlarda türklərin eyni soya, şivə fərqləri nəzərə alınmazsa, eyni dilə – türk dilinə mənsubluğu təsdiqlənirdi. Deməli, türk soyları arasında vahid ortaq ədəbi dilin zəruriliyi ideyası da reallaşa bilərdi. Unutmayaq ki, M. Kaşğarlının "Divanü lüğatit-türk", Əhməd Yasəvinin "Divani-hikmət", Yusif Balasaqunlunun "Kutadku bilik", Əbülqazi Bahadır xanın "Şəcəreyi-tərakimə", İ. Həsənoğlunun, Qazi Bühranəddinin, İ. Nəsiminin, Ş.İ. Xətəinin, M. Füzulinin, M.P.Vaqifin, M. Əmaninin, N. Kişvərinin əsərləri, yazılı ədəbi abidələr ümumtürk ədəbi dilində yaranmışdır. "Türkçülər bu tarixi dil təzahürünə arxalanıb onu yenidən bərpa etmək, qüdrətli türk mədəniyyətinin dilinə çevirmək, bu dilin bütün türk soyları tərəfindən anlaşılmasına nail olmaq istəyirdilər" (Çobanzadə, 2007, s. 253). Rusiyada yaşayan türk-müsəlman xalqlarının öndəri, "Tərcüman" qəzetinin redaktoru İsmayıl Qaspralının düşüncəsinə görə, millətin kimliyi onun dilindən başlayır. Ona görə də türk milləti kimliyini, varlığını tanıtmək, vahid bir qüvvəyə çevrilmək, başqa millətlər içərisində öz imzasını qoymaq üçün vahid bir dildə – ümumtürk ədəbi dilində danışmalıdır.

Tədqiqat

Ümumtürk ədəbi dili yaratmaq ideyasını İ. Qaspralı irəli sürmüş, Rusiya, Türkiyə, Orta Asiya və Azərbaycan türkçülərinin bu ideya ətrafında birləşməsinə təkan vermişdi. Türkçülüynün ən böyük ideoloqu olan Ziya Göyalp "Türkçülüynün əsasları" kitabının "Dildə türkçülük" bölümündə əski oğuz dilində yazılan, "türk dilinin anası" (Nəvai, 1926, s.103) sayılan "Dədə Qorqud kitabı"nın yeni imla ilə təhrifə uğradılmadan nəşrini zəruri sayır, türk dilinin zəngin bir xəzinəsi olacağına sonsuz inamını ifadə edirdi. Düzgün olaraq bu nəticəyə gəlirdi ki, "Dədə Qorqud kitabı"nın dili ilə başqa türk dilləri arasında müqayisələr aparılsa da, bir sıra ortaq xüsusiyyətlərin mövcudluğu meydana çıxı bilər. Z. Göyalpə görə, "Bunlardan başqa, qırğız-qazaxların "Manas" dastanı və digər türk ləhcələrinin ortaq və xüsusi şivələrini (danışqlarını) göstərə bilər" (Nəvai, 1926, s.104). Deməli, müəllif "Kitabi-Dədə Qorqud" və "Manas" dastanlarını ortaq türk ədəbi dili və mədəniyyətinin nümunəsi kimi götürür və dilinin türkcə

olmasına, sadəliyinə görə bu xalq sənəti nümunələrinə yüksək dəyər verir. Yeni türk dilinin bu əsasda, sadə və anlaşıqlı bir milli dildə yaranmasına üstünlük verərək yazır: "Yeni türkcə, əvvəla, dilimizi gərəksiz ərəb və fars deyimləri və tərkiblərindən təmizləməklə, ikincisi, ona hələlik varlıqlarından xəbərimiz olmayan milli deyimləri və ifadə tərzlərini, üçüncüsü isə, hələlik malik olmadığımıza görə yaratmaq məcburiyyətində qaldığımız beynəlxalq sözləri əlavə etməklə meydana gələcəkdir. Bu üç mərhələdən birincisinə "təmizləmə", ikincisinə "milliləşdirmə", üçüncüsünə isə "təhzi" adlarını verə bilərik" (Nəvai, 1926, s.106). 1922-1923-cü illərdə Bakıda yaşayan, Respublika Maarif Komissarlığının kollegiya üzvü seçilən, Ali Pedaqoji İnstitutda və Azərbaycan (indiki Bakı) Dövlət Universitetində elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan türk yazıçısı və alimi Mühəddin Birgen (1885-1951) "Maarif və mədəniyyət" jurnalında çap etdirdiyi "Türkcənin təkamülü tarixi", "Türkcəyi düzəltməkdə üsul", "Xalq dilləri", "Məktəblərdə türkcə tədrisi", "Əlifba məsələsi" məqalələrində türkcülük görüşlərini ifadə etmişdir. O, "Türkcənin təkamülü tarixi" məqaləsində təkamül halında olan türk dilinin – Türkiyə və Azərbaycan türkcəsinin yaxın gələcəkdə Avropanın qabaqcıl dillərindən, mədəniyyət dillərindən birinə çevriləcəyinə dərin inamını bildirmişdir. Müəllif yazır: "Bir əsrdən ziyadə bir zamandan bəri İstanbulda sərf edilən qeyrətlər və himmətlər sayəsində bugünkü şəklinə gəlmiş olan dilimizin bu dəfə Bakıda sərf edilməyə başlanmış olan himmətlərin də yardımı sayəsində artıq az bir zamanda Avropanın canlı dillərindən biri olaraq mədəniyyət dilləri arasına girə biləcəyinə inanandanıq" (Birgen, 1923, s.3). Göründüyü kimi, M. Birgen 19-cu yüzildən başlayaraq türk dilinin inkişafında böyük xidmətləri olan İstanbul və Bakı ziyalılarından, maarif və mədəniyyət xadimlərinin əməyinə yüksək qiymət verir. O, dillərin, eyni zamanda türk dilinin yaranması və təkamülünü cəmiyyətin yaranması və təkamülü ilə əlaqələndirirdi. Türk dillərinin inkişafına sosioloji ölçüdə yanaşaraq yaranan ittifaqların dillər üzərində də təsirsiz ötürməməsi qənaətinə gəlir. Türk dilinin inkişafında türk cəmiyyətinin ictimai şəraitini nəzərə almağı zəruri sayır. Osmanlı və Azərbaycan ləhcələrinin inkişafına əsaslanıb türkcənin təkamül tarixini aşağıdakı dövrlərə ayırır:

1. İslamdan əvvəlki türkcə;
2. İslamdan sonrakı türkcə;
3. Osmanlı imperatorluğundan sonrakı türkcə;
4. On səkkizinci əsrdən bəri türkcə (Birgen, 1923, s.4).

Türk dilini araşdıran tədqiqatçılar arasında Nəsim Asim, Vəlid Çələbi, Hüseyn Kazım simalı ünlü türk alimlərinin adını çəkir. Hər bir dövrün müəyyən özəlliklərini nəzərə alaraq türk dilinin inkişaf tarixini aydınlaşdırır. O, "İslamdan əvvəlki türkcə" dövründə köçəri qəbilə və tayfa halında yaşayan türk etnoslarının dilini nəzərdə tutur. Birgenə görə, əşirət həyatı keçirən türklərin həyatı sadə, saf, ibtidai biçimdə olduğu kimi, onların dili də sadə, saf, ibtidai şəkildə olmuş, kəlmələrin azlığı ilə fərqlənmişdir. Türklərin İslam mədəniyyətinə girməyə başladıkları zamanlaradək əşirət türkcəsindən istifadə etmişlər. Birinci dövrə aid heç bir yazılı sənəd nümunəsinin saxlanılmadığını açıqlayan Birgen bu nümunələrdə ərəb və fars kəlmələrinin işlənməməsi qənaətinə gələndə haqlı görünür, çünki əşirət türkləri hələ islam dinini qəbul etməmişdi. Odur ki, birinci dövrdə ərəb və fars sözlərinin yazıda və danışmada işlənməsi inandırıcı deyil.

M. Birgen islam dininin türklər tərəfindən qəbulundan sonra ərəb və fars sözlərinin türk sözləri içərisinə qarışmasını, dilimizin assimilyasiyaya uğramasını, ilk sinfi ayrılıqların yaranmasını da vurğulayır. Onu da bildirir ki, ərəb və fars sözlərinin türk dillərinə keçməsinə rəğmən, türklər öz dillərini yabançı təsirlərdən qoruyaraq yaşatmış, gələcək nəsillərə çatdırmışlar. İkinci dövrdə türk cəmiyyəti iki sinfə ayrılmış, bu cəmiyyət Osmanlı imperatorluğunun qurulması zamanına qədər üç dildə – türk, ərəb və fars dillərində danışmışdır. Bu vəziyyət tənzimatlara qədər davam etmişdir. Orta çağlarda poeziyada

ikidillilik aktiv şəkildə işlənmişdir. Şah İsmayıl Xətai türkcə şeirlər yazsa da, onun sarayındakı şairlər həm türkcə, həm də farsca əsərlər qələmə almışlar. Cəlaləddin Ruminin oğlu Sultan Vələd əsərlərini türkcə yazmış, türk dili xalq arasında danışq dili kimi işlənmişdir.

Məqalədə o da deyilir ki, Osmanlı imperatorluğunun əsasının qoyulduğu zamandan türk dili bu dövlətin rəsmi dilinə çevrilmiş, bu dildə ədəbiyyat yaranmışdır. Osmanlı imperatorluğu zamanında Anadolu türkləri ilə bərabər, Azəri türkləri də xalq ədəbiyyatı örnəkləri yaratmışdır. Eyni zamanda Namiq Kamal, Müəllim Naci, Rəcəzadə Əkrəm kimi qüdrətli türk şairlərinin poeziyasından təsirlənərək 20-ci əsrin əvvəllərində güclü satiralar yazmışdır. Birgen 1905-ci il inqilabının Azərbaycan türkcəsinin inkişafına güclü təsir göstərdiyini müşahidələrinə əsasən söyləyir.

"Türkcənin təkamülü tarixi" məqaləsində olduğu kimi, "Türkcəyi düzəltməkdə üsul" (Birgen, 1923) məqaləsində də M. Birgen türkcənin gələcəkdə Avropanın gözəl dillərindən biri olacağına dərin inam bəsləyir. Türk dilinin leksikası və qrammatikasını araşdıran alimlərin tədqiqatlarına əsasən bu nəticəyə gəlir ki, "türkcənin çox qüdrətli, çox zəngin, başqa Avropa dillərinə nisbətə daha yüksək qiymətli tərəfləri vardır" (Birgen, 1923, s.5).

Son on ildə (1913-1923) İstanbul türkcəsinin milli yönümdə inkişaf etməsindən qururlanan müəllif türkcənin milliləşməsində şairlərin, ədiblərin və müəllimlərin roluna diqqət yönəldir. Türkiyə və Azərbaycan dilçilərini milli birliyə, türk dilinin inkişafına ləyaqətlə xidmət etməyə çağırır. Türk dilini əsirlikdən qurtarmağı, əcnəbi dillərin təsiri altına düşməkdən qorumağı zəruri hesab edir. Türkcənin sağlam köklər üzərində ucaldığına, təmiz bir sərfi və nəhvi (morfologiyası və sintaksisi) olmasına əsaslanıb, saflığı, təmizliyi qayğısına qalmağı məsləhət görür. Birgen türk dilinin milliləşməsi məsələsinə, milli sözlər hesabına zənginləşməsinə üstünlük verərək yazır ki, dilimizdən nə qədər ərəb və fars sözləri çıxmışsa, onların əvəzinə o qədər türk sözləri daxil olmuşdur. Müəllif ona da inanır ki, ərəb və fars sözləri tədricən dilimizdən çıxacaq, dilimiz milli sözlərlə zənginləşəcəkdir. Birgen türk dilinin qrammatikasının sadə olmasına da diqqət çəkir, milli dilin qrammatikasının məktəblərdə şagirdlərə öyrədilməsini həlli vacib məsələ kimi müəllimlərin qarşısına qoyur.

Ümumtürk ədəbiyyatı konsepsiyası. 1930-cu illərə qədər humanitar elmlər sahəsində, xüsusilə Azərbaycan tarixi və ədəbiyyatında ümumtürk ədəbiyyatı konsepsiyası hakim mövqe tutmuş, bu istiqamətdə bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. İctimai-siyasi şəraitin kəskinləşməsi nəticəsində B.Çobanzadə, Ə.Qubaydullin, R.İsmayılov, C.Əfəndizadə kimi görkəmli alimlər 1930-cu illərdən etibarən bu konsepsiyadan uzaqlaşma məcburiyyətində qalmışlar. 1920-ci illərdə ümumtürk ədəbiyyatı konsepsiyası ilə bağlı tədqiqatların aparılmasına imkanların yaranması onunla bağlı idi ki, bolşeviklər hələ bütün cəbhə boyu hakim mövqe tutmaq üçün möhkəmlənməyə çalışırdılar. Professor T.Salamoğlunun "Ədəbi tənqid tarixinə dair portret-çerklər" (2013) adlı dərs vəsaitində oxuyuruq: "Azərbaycan ədəbiyyatının orta türk mərhələsi ilkin orta əsrlərə düşür" (Salamoğlu, 2013, s.32). İlkin orta yüzillərdə türklər Orxon-Yenisey abidələri, "Divanü lüğatit-türk", "Qəribnamə", "Kitabi-Dədə Qorqud", "Manas", "Kutadku bilik" kimi sanballı maddi-mədəniyyət abidələri yaratmışlar. Türk ruhu yaşayan, türk xalqlarının qədimliyini təsdiqləyən bu abidələr həm də ümumtürk ədəbiyyatının ilkin qaynaqları sırasındadır. 1920-ci illərin birinci yarısında bu abidələrin bəziləri türkoloqlar tərəfindən araşdırılmış, haqqında məqalələr yazılmış, oxucu və şərqşünaslara tanıtılmışdır. Öncə Orxon-Yenisey abidələri haqqında aparılmış araşdırmalar diqqət çəkir. "Bütün türkdilli xalqların daşlar üzərində yazılmış ilk kitabı" (Tanrıverdi, 2012, s.18) sayılan, yaranma tarixi VII-VIII yüzillərə şamil edilən bu abidələr haqqında məlumatı professor Cövzinin "Orxon kitabələri" (Cövzi, 1924, Orxon Kitabələri) məqaləsində rast gəlirik. Müəllifin verdiyi bilgiyə görə, Orxon kitabələri Şimali Monqolustanda Orxon çayı yaxınlığında, Yenisey kitabələri isə Sibirdə, Yenisey çayı hövzəsində tapılmış, xüsusi əlifba ilə

yazılmışdır. Bu kitabələr haqqında 1818-ci ildə “Sibirski vestnik” jurnalında çap olunan məqalədə məlumat verilmişdir. Latin dilinə tərcümə olunaraq yayımlanan bu məqalə tezliklə Qərbi Avropa alimlərinin diqqətini çəkmişdir. Cövzi onu da xatırladır ki, Orxon abidələri ilk dəfə Sibirə yaşayan rus alimi N.M.Yadrintsev tərəfindən kəşf olunmuş, üzərində Çin xətti ilə yazılar olan bir sütunun türk xaqanı Bilgənin şərəfinə ucaldıldığı aydınlaşmışdır. Sonrakı tədqiqatlar Bilgə xaqanın qardaşı Gültəkinin də şərəfinə abidə ucaldıldığını təsdiqləmişdir. Orxon-Yenisey abidələri Fox və Radlov tərəfindən oxunmuş və izah olunmuşdur. Cövzi bu abidələrin öyrənilməsində V.Tomsonun xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək yazır: “Bəşəriyyətin bu kimi böyük bir kəşfiyyətə nail olması Kopanhagen lüğəvi alimi Vilhelm Tomsonun fəaliyyəti sayəsində olmuşdur” (Cövzi Orxon Kitabələri, 1924, s.7). Məqalədən onu da öyrənirik ki, “Orxon-Yenisey” abidələri ən əski türk dilində və Çin yazısında yazılmışdır.

Görkəmli tənqidçi Əli Nazim “Ədəbiyyatımız və ədəbiyyat tariximiz” (1925) məqaləsində Vilhelm Tomson, Radlov, Vamberi, Martin, Hartman kimi məşhur alimlərin verdiyi məlumatlara əsaslanaraq bu nəticəyə gəlir ki, “Bu gün türk ədəbiyyatının ən birinci və ibtidai tarixi nümunəsi Orxon kitabələridir. İkincisi isə “Kutadqu bilik” ədəbiyyatıdır ki, bu da tarixi sənəddir. Üçüncü bir tarixi sənəd də varsa, o da Turfan ədəbiyyatıdır...” (Nazim, 1979, s.29). Ə.Nazim islamdan qabaq yaranmış bu türk ədəbiyyatı nümunələrinin adını çəkməklə onu demək istəyir ki, “istər Orxon, istərsə Turfan və “Kutadqu bilik” ədəbiyyatımızın başlanğıcı sayıla bilməz, çünki bunlar ədəbiyyatımızın daha təkamül etmiş və irəliləmiş səhifələridir” (Nazim, 1979, s.29). Tənqidçi Orxon və ya Turfan ədəbiyyatını Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcı saymamaqda tamamilə haqlıdır.

Atababa Musaxanlı “Yazı ədəbiyyatı” (Musaxanlı, 1928) məqaləsində Orxon-Yenisey abidələri haqqında ilk dəfə isveçrəli zabıt İstalinbergin məlumat verdiyini, 1891-1892-ci illərdə Radlov başda olmaqla rus alimləri tərəfindən araşdırıldığını, abidələrin mətnlərinin 1893-cü ildə məşhur Danimarka alimi Vilhelm Tomson tərəfindən oxunduğunu açıqlayır. Orxon abidələrinin Toqyo adlı türk qəbiləsinə məxsusluğunu bildirir. Türk alimi M.F.Köprülüzadənin “Türk ədəbiyyatı tarixi” əsərinin 1-ci cildində verdiyi məlumatlara əsaslanıb Gültəkin abidəsinin 732-ci ildə, Bilgə xaqan abidəsinin isə 735-ci ildə-hər iki hökmdarın ölümündən bir il sonra ucaldığına diqqət çəkir. “Kutadqu bilik” və “Kitabi-Dədə Qorqud” məqaləsində isə A.Musaxanlı hər iki türk ədəbiyyatı qaynağı haqqında müxtəlif türk qaynaqlarına-Köprülüzadənin “Azəri ədəbiyyatına dair tədqiqlər”, Nəci Asimin “Türk tarixi” əsərlərinə əsasən informasiya çatdırmışdır. Xaqaniyyə türkcəsində hicri 462-ci, miladi tarixlə 1069-1070-ci illərdə türk-islam mütəfəkkiri Yusif Balasaqunlu (1017-1077) tərəfindən qələmə alınan, didaktik mahiyyət daşıyan “Kutaqu bilik” əsəri Qaraxanlı dövlətinin hökmdarı Təğac Buğra xana təqdim edilmişdir. Əsərdə Buğra xana həsr edilmiş, məsnəvi formasında yazılmış qəsidə və mətn 1068 beytdən ibarətdir. İslamiyyətin türklər tərəfindən qəbulundan sonrakı dövrün məhsulu olan bu əsərdə ədalət, qənaət, idrak və iqtidar məsələsinə aid təhlillər aparılır. A.Musaxanlı “Kutadqu bilik” əsərini “hakim saray təbəqəsinin kitabı” (Musaxanlı, 1928, s.106) adlandırır, milli mövcudiyyət hissinin aşılındığını, milli mədəniyyət ünsürlərinin varlığını işarələyir. Türk aləminin, türk mədəniyyətinin aynası hesab edir. O, oğuzların ən qədim dastanı hesab edilən “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundakı boylarda oğuzların qəhrəmanlığından bəhs olunmasından söz açır. Azərbaycan türkcəsinə yaxın bir dildə yazılması qənaətinə gəlir.

On birinci əsrdə yaşayan, bütün türk dünyasında ensiklopedik alim kimi tanınan, mənşəcə türk millətinə mənsub olan Mahmud Kaşgarlı (1008-1105) “Divanü lüğəti-türk” əsərini yazmaqla türk mədəniyyətinin inkişafına böyük xidmətlər göstərmiş, türkologiya tarixində öz adını əbədiləşdirmişdir. O, uyğur, oğuz, yağma, qırğız, qıpçaq və başqa türk diyarlarını 20 il gəzmiş, türk tayfalarının dil,

ədəbiyyat və mədəniyyət nümunələrini toplayıb öyrəndikdən sonra bu kitabı yazmışdır. Professor Elman Quliyevin düzgün müşahidə etdiyi və dəyərləndirdiyi kimi: “Türk xalqlarının dil özəlliklərini özündə əks etdirən, türkün dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, ictimai-siyasi tarixi, coğrafiyası, məişəti, düşüncə sistemi və s. haqqında fikir formalaşdıran, türkün ilk sözlüyü hesab edilən “Divanü lüğət-it türk” kitabı türkün özünütanıma və Şərqdə özünütanıma yoluna işıq salan ən möhtəşəm abidələrdən biridir” (Quliyev, 2011, s.25). Divanda türk oğlu türk olan M.Kaşğarlının türk millətinə hüsni-rəğbəti açıq-aydın hiss olunur. Mirzə Möhsünün “Mahmud Kaşğari” (Möhsün, 1924) məqaləsində verdiyi açıqlamaya görə, müəllif “Divanü lüğətit-türk” əsərini (1072-1074) ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə yazmış, türk lisanıyyat və ədəbiyyatı üçün ən böyük əhəmiyyətli haiz olan əsərlərdən biri” (Möhsün, 1924, s.16) adlandırmışdır. Mirzə Möhsün bu kitabın elmi dəyərini bir də türk qəbilələri, türk dilinin dürü ləhcələri, fonetik və morfoloji özəlliklərini aydınlaşdırmasında görür. Onu da nəzərə çatdırır ki, M.Kaşğarlı divana şeirlər, zərbi-məsəllər, hikmətli sözlər, xalq ədəbiyyatının gözəl-gözəl örnəklərini salmaqla “bir xəzineyi-ədab” (Möhsün, 1924, s.16) ortaya çıxarmışdır. O, Məhəmməd peyğəmbərin dəyərli kəlamını da kitaba daxil etmişdir: “Türk dilini öyrəniniz, çünki onların uzun bir səltənəti vardır” (Möhsün, 1924, s.17). Müəllifin inancına görə, bu kitab türkologiyanın inkişafında çox faydalı olmuşdur. M.Kaşğarının kitabını diqqətlə nəzərdən keçirən, 1925-ci ildə “Maarif və mədəniyyət” jurnalında [N-3] məqalə çap etdirən professor Cövzi “türk lisanıyyatına aid məqsədcə geniş, fikircə dərin” (Cövzi, 1925, s.34) bir elmi əsərin yaranması qənaətinə gəlmiş, M.Kaşğarının mükəmməl bir türk ensiklopediyası yazmaq istəməsi məqsədi güddüyünü düşünmüşdür. Professor Bəkir Çobanzadə M.Kaşğarının türk dilinin inkişafı sahəsində xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək yazır: “Mahmud əl-Kaşğaridə burada etməmiz lazım gələn iki nöqtə vardır ki, birisi onun lüğətinə əsas olaraq canlı türk dillərini alması, ikincisi isə dilin tabe olduğu dəyişmə qanunlarının pək gözəl fərqləndirilməsidir” (Çobanzadə, 2007, s.232).

Bəkir Çobanzadə ümumi türk ədəbiyyatı kontekstində yazılan tədqiqat əsərləri sırasında İsmayıl Hikmətin dörd cildəndən ibarət “Türk ədəbiyyatı tarixi” (Bakı, 1925-1926) əsərinin adını çəkir və onu qiymətli bir tədqiqat hesab edir.

Azərbaycan Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökumətindən öyrətmən istəməsi ilə əlaqədar olaraq, Maarif Vəkaləti 1923-cü ilin aprelində İsmayıl Hikməti Bakıya göndərir. İ.Hikmət Bakı Universiteti və Bakı Teatr Məktəbində “Türk ədəbiyyatı tarixi” fənnini tədris etməklə pedaqoji fəaliyyətə başlayır. Tədris etdiyi fənnə aid əldə dərs vəsaitinin olmamasını nəzərə alıb, 4 cildlik “Türk ədəbiyyatı tarixi” əsərini yazır və 1925-1926-cı illərdə Bakıda nəşr etdirir. Türk ədəbiyyatşünası M.F.Köprülüzadə bu kitabı “ən zəngin və ən qiymətli olan əsər” (1927, 2004, s.188) adlandırır, əsərin tarixi əhəmiyyətini Azərbaycan oxucularının yeni türk ədəbiyyatının əsas cərəyanını və başlıca ədəbi simalarının şəxsiyyətini, yaradıcılığını mənimsəməsində görür. O, İ.Hikmətin “Türk ədəbiyyatı tarixi” kitabını dəyərləndirərək yazır: “İştə İsmayıl Hikmətin nəşr etdiyi cildlər son dövr ədəbiyyatımız haqqında qarelərə ilk və ümumi bir fikir verə bilmək etibarilə yalnız Azərbaycan tələbə və müəllimləri deyil, Türkiyə məktəbləri üçün də çox faydalı və qiymətlidir” (1927, s.188). İ.Hikmət “Türk ədəbiyyatı tarixi”nin birinci cildinə yazdığı müqəddimədə türk ədəbi dili tarixi haqqında mülahizələrini bildirmiş, tənzimatdan sonrakı dövrün şeyxülislam Arif Hikmət, Əbdürrəhman Sami Paşa, Akif Paşa, Keçəçizadə İzzət Mollanın həyatı, yaradıcılığı, dili və sənəti haqqında məlumatlar vermişdir. Birinci cildin “Dövri-təcəddüd” bölümündə isə tənzimat dövrü ədəbiyyatının görkəmli ədəbi simaları sırasında İbrahim Şinasi, Kazım Paşa, İbrahim Həqiqi, Namiq Kamal, Əhməd Vəfiq Paşa və başqalarının həyat və yaradıcılıq yolunu işıqlandırır. Kitabın ikinci cildində Osmanlı dövlətində Konstitusiyaya və milli məclisin yarandığı dövrdən “İttihad və tərəqqi” cəmiyyətinin təşkil olunduğu müddətə (1876-1895) qədərki ədəbi

proses haqqında bilgiler verən müəllif bu dövr Türkiyə türk ədəbiyyatının Müəllim Naci, Mahmud Əkrəm Rəcəzadə, Əbdülhəq Hamid, İsmayıl Səfa və başqa görkəmli yazarları haqqında portret-oçerklər yerləşdirmişdir. "Türk ədəbiyyatı tarixi"nin üçüncü cildində "İttihad və tərəqqi" cəmiyyətindən 1908-ci il Məşrutə inqilabına qədərki dövrün ədəbi-tarixi durumunu səciyyələndirən alim türkçülük ideologiyasının həlledici amilə çevrilməsini xüsusi olaraq vurğulamış, Rza Tofiq, Süleyman Nazif, Tofiq Fikrət, Cənab Şəhabəddin kimi istedadlı şairlərin yaradıcılıq xüsusiyyətlərini səciyyələndirmişdir. Əsərin 4-cü-sonuncu cildində isə Məşrutə inqilabından (1908) sonrakı dövrün ədəbi tarixinə aydınlıq gətirmiş, Fuad Köprülü, Rəşad Nuri Güntəkin, Yəhya Kamal, Ömər Seyfəddin, Məhməd Əmin Yurdaqul, Xalidə Ədib kimi türk şair və yazıçıların əsərlərini təhlil etmişdir. İsmayıl Hikmətin "Türk ədəbiyyatı tarixi" kitabının əsas xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, müəllif türk ədəbi şəxsiyyətlərinin yaradıcılığından danışarkən, onları Qərbin məşhur şairləri, yazıçıları ilə müqayisə edərək, onların bənzər və fərqli cəhətlərini üzə çıxarır. Bu da İsmayıl Hikmətin həm Türkiyə, həm də Qərbin ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni mühitinə, ədəbi şəxsiyyətlərinə mükəmməl bələdliyindən irəli gəlirdi. Bir elmi həqiqəti də açıqlamaq lazımdır ki, M.Köprülüzadənin "Azəri ədəbiyyatına dair tədqiqlər" (1928) kitabının meydana çıxması, xüsusən Azərbaycanda yeni-yeni yetişməyə başlayan ədəbiyyatşünaslar nəslinə M.F.Köprülüzadənin son dərəcə ciddi təsiri, onun Türkiyədə çap olunan türk ədəbiyyatı tarixinə dair tədqiqatlarının Azərbaycanda geniş yer alması bütövlükdə ədəbi mühitdə türkçülük konsepsiyasının aparıcı mövqeyini təmin edirdi. Unutmayaq ki, 1920-ci illərdə Azərbaycanda elmi pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan M.F.Köprülüzadə Mühiddin Birgen, İsmayıl Hikmət simalı ünlü türk aydınlarının Azərbaycan mətbuatında çap etdirdikləri məqalələrin əksəriyyəti də türkçülük konsepsiyası ilə yazılmış, Azərbaycan-Türkiyə ədəbi və mədəni əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Türk ədəbiyyatı klassikləri. 1920-ci illərin ortalarında keçmiş Sovetlər Birliyi məkanında, o cümlədən, Özbəkistan və Azərbaycanda həyat və yaradıcılığı, siyasi, ədəbi və fəlsəfi görüşləri geniş tədqiq olunan nəhəng sənətkarlar içərisində Mir Əlişir Nəvai (1441-1501) şərəfli bir yer tutur. Özbək ədəbiyyatı və ədəbi dilinin inkişafında çox böyük xidmətləri olan, Şərq poeziyası və ədəbi-fəlsəfi fikrinin inkişafına layiqli töhfələr verən, özbək ədəbiyyatının dünya mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi nadir ədəbi şəxsiyyətlərdən biri sayılan Nəvai zəngin bir ədəbi irs yaratmış, fəlsəfi-didaktik əsərlər müəllifi kimi böyük şöhrət qazanmışdır. Fars dilində "Xəmsə" yaratmaq ənənəsinin əsasını dahi Nizami Gəncəvi qoyduğu kimi, Şərq ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə türk (cığatay) dilində "Xəmsə" yaratmaq ənənəsinin əsasını da Əlişir Nəvai qoymuşdur. Türk dilində dörd, fars dilində bir divanın müəllifi olan, ədəbiyyat tarixlərində "Xəmsə" yazarı kimi şöhrətlənən Nəvainin poetik irsi özündən sonra yetişən türk şairlərinin faydalandığı əsas qaynaqlardan birinə çevrilmiş, dahi şairin poeziya ənənələri davam və inkişaf etdirilmişdir. Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli kimi dünya şöhrətli nəhəng şairlərlə bir sırada Nəvainin də adı hörmətlə çəkilir. 1925-ci ildə Bakıda M. Füzulinin anadan olmasının 600 illik yubileyinin keçirilməsi və "Füzuli" kitabçasının buraxılması, 1926-cı ildə isə Əlişir Nəvainin anadan olmasının 500 illik yubileyinin Birinci Türkoloji Qurultay nümayəndələrinin iştirakı ilə təntənəli şəkildə keçirilməsi hər iki korifey sənətkara ümumxalq sevgisinin nümunəsi kimi səslənir. Dahi şairin 500 illik yubileyi ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyəti "Böyük türk şairi Mir Əlişir Nəvai" (Bakı, 1926) adlı kitab buraxmışdır. Kitabda İsmayıl Hikmətin "Mir Əlişir Nəvai", Bəkir Çobanzadənin "Nəvai-dilçi", Mirzə Möhsün İbrahiminin "Fars ədəbiyyatının Əlişir Nəvaiyə təsiri" və "Nəvai haqqında" məqalələri yer almışdır. Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyəti tərəfindən yazılan "Bir-iki söz"də Nəvainin ədəbi fəaliyyətindən, 15-ci əsrdə canlanan türk ədəbiyyatının ən mühüm ədəbi siması olmasından söz açılmış, "islami bir tərbiyə ilə yetişən bir sənətkar" (Nəvai, 1926, s.3) kimi şöhrət tapması diqqətə çatdırılmışdır. "Ön söz"dən o da anlaşılar ki, Nəvai türk dilinə böyük

önəm verməklə özbək ədəbiyyatına bir yenilik gətirmiş, özündən sonra gələn şairlər üzərində böyük bir təsir buraxmışdır. "Çığatay ədəbiyyatı demək Nəvai deməkdir" (Nəvai, 1926, s.3) qənaətinə gələn "Ön söz" müəllifi bununla Nəvainin 15-ci əsrdə yetişən ən böyük türk (özbək) şairi olduğunu diqqətə çatdırmaq istəmişdir. Xatırlatmaq lazımdır ki, M.F. Köprülüzadə, İ. Hikmət, B. Çobanzadə, S. Mümtaz, Ə. Nazim kimi tanınmış ədəbiyyatşünaslar Ə. Nəvainin 500 illik yubileyi ilə bağlı apardıqları tədqiqatların nəticələrini məqalələr şəklində Azərbaycan mətbuatında buraxdirmış, Nəvaini Azərbaycan oxucusuna, bütün türk dünyasına tanıtmmaq məqsədi izləmişlər. Görkəmli türkoloq M.F. Köprülüzadə 1926-cı ildə "Kommunist" qəzetində çap etdirdiyi "Əlişir Nəvai" məqaləsində türk ədəbiyyatında xüsusi bir mövqeyi olan Nəvaini M. Füzuli səviyyəsində qüdrətli bir sənətkar simasında dəyərləndirərək, bu nəticəyə gəlmişdir ki, "Nəvai yalnız Orta Asiyanın çığatay ədəbiyyatının şairi olmaqla qalmamış, əsrlərindən bəri türk dünyasının hər tərəfində - Anadoluda, Azərbaycanda, Krımda, Türkünstan və Tatarıstanda, hətta Hindıstanda da oxunmuşdur" (Köprülüzadə, 1926). Köprülüzadəyə görə, türk tarixinin elm, sənət və mədəniyyət baxımından ən parlaq dövrlərindən birində yaşayan Nəvai cığatay türkcəsini farscadan heç də aşağı qalmayan bir dərəcəyə yüksəltdirmiş, türk xalqına türk dili ilə xitab etmişdir. Köprülüzadə Nəvainin qüvvətli bir sənətkar olmasını təsdiqləyir, onun xalq tərəfindən sevilməsini də bununla əlaqələndirir. O, Nəvainin "Məcalisün-nəfais" əsərini 15-ci əsr özbək ədəbiyyatının əsaslı bir mənbəyi hesab edir, özündən sonra yaranan türk təzkirələri üçün nümunə olmasından danışır. Nəvaidən həm də tərcüməçi kimi söz açan alim Ə. Caminin "Nəfəhatül-üns" əsərini cığatay türkcəsinə çevirməsini, bu kitaba bəzi Orta Asiya şairlərinin həyatı haqqında məlumatlar artırmasını xatırladır. "Mizanül-övzan" əsərində Nəvainin türklərə məxsus şeir şəkilləri haqqında açıqlamalar verməsini müsbət qarşılayır. "Təzkirəyi-şüəra" yazmaq şərəfinin Nəvaiyə nəsib olmasından qürurlanır. M.F. Köprülüzadədən fərqli olaraq, İsmayıl Hikmət "Nəvai və türk ədəbiyyatı" (Hikmət, 1926) məqaləsində türk ədəbiyyatı və türk ədəbi dilinin inkişafında Ə. Nəvainin xidmətlərini layiqincə qiymətləndirir. Türk dilini fars dilinin təsirindən qurtarıb daha canlı, daha qüvvətli bir dilə, eyni zamanda poeziya dilinə, elm və ədəbiyyat dilinə çevirmək məqsədilə Herat hakimi Hüseyn Bayqara (1469-1505) məktəb yoldaşı və dostu Nəvainin istedad, zəka və fəaliyyətindən məqsədyönlü faydalanır. İ. Hikmət onu da düzgün dəyərləndirirdi ki, "Nəvainin Hüseyn Bayqara təşviqi ilə yazdığı "Mühakimətül-lügəteyn" adlı əsər fars dilinə qarşı türkcənin açıqdan-açığa ilk elani-hərbi sayıla bilər. Bununla Nəvai bütün türk yazıçılarını səfərbərliyə çağırırdı. Türkcənin zənginliyini, türkcənin genişliyini, türkcənin açıqlığını və gözəlliyini aydın misallar ilə göstərərək, yanlış və mənasız bir alışılıqlığın və faydasız bir görənəyin təsiri ilə istifadədə bir növ şüursuz israr göstərilən fars dilindən vaz keçməyi tövsiyə ediyordu" (Hikmət, 1926, s.30). İ. Hikmət Nəvainin bir sənətkar kimi böyüklüyünü fars dilinə nisbətən türk dilinə haqlı olaraq üstünlük verməsində, türk dilinin poeziya dilinə çevrilməsinə çalışmasında görürdü. "Nəvai cığatay türk şairlərinin ən böyüyü və bütün türk şairlərinin ən çox əsər yaradanı idi" (Hikmət, 1926, s.30) hökmünü verən alim onu da doğru müşahidə edirdi ki, Nəvainin öz doğma ana dilində — cığatay türkcəsində yazması, dövrü şairlərini bu dildə əsərlər yazmağa səsləməsi başqa şairlər qədər fars dilini bilməməsindən deyil, doğma türk dilinə məhəbbətindən, bu dili elm dilinə çevirmək və əbədiləşdirmək istəyindən qaynaqlanırdı. Nəvainin yaşadığı dövrü cığatay ədəbiyyatının "altın dövrü" (Hikmət, 1926, s.32) adlandıran İ. Hikmət bu ədəbiyyatın digər türk xalqlarının yaratdıqları ədəbiyyat üzərində qüvvətli, dərin izlər buraxmasını dövrünün qüdrətli şairi Əlişir Nəvainin adı ilə əlaqələndirir.

Professor Bəkir Çobanzadəni bir türkoloq kimi Nəvainin türk dilçiliyi tarixindəki xidmətləri daha çox maraqlandırmışdır. O, şairin 500 illik yubileyi ərəfəsində "Nəvainin dili və dilçiliyi haqqında" (1926) və "Nəvai-dilçi" (1926) məqalələrini çap etdirmiş, Nəvaini türk dilinin inkişafında mühüm

xidmətləri olan dilşünas alim kimi tanıtmışdır. Nəvai dilçiliyinin müəyyən elmi əsaslara söykəndiyini israr edən müəllifin fikrincə, Nəvai türk dilinin güclü tərəfləri ilə fars dilinin zəif nöqtələri arasındakı əsaslı fərqləri duymuş, fars ədəbi dili ilə türk xalq dili arasında müqayisələr aparmış, "bu surətlə fars dilinin xalq dilindən uzaqlığından faydalanmışdır" (Çobanzadə, 2007, s.229). Alimin sözlərindən Nəvainin fars dilinə deyil, türk dilinə üstünlük verməsi aydınlaşır. Çobanzadə onu da aydınlaşdırır ki, "Nəvainin türk dilinin üstünlüyünə ikinci bir əsası da onların islam aləmində yerləşdikləri qəvi və sarsılmaz kibi görünən hakim siyasi vəziyyətdir. Sultan Hüseynin türkcə şeirlər yazması Nəvai tərəfindən türkcə yazmaları üçün başqa şairlərə bir işarət kibi təfsir olunmaqdadır" (Çobanzadə, 2007, s.229). Türkoloq alim Nəvainin poemalarında ərəb-fars sözlərinin işlədilməsinin, Y. Balasaqunlunun "Kutadqu bilik" poemasında ərəb-fars sözlərinə yer verilməsinin səbəbini türklərin islamı qəbul etdikdən sonra ərəb-fars təsirinin türk dili üzərinə təsiri və Nəvainin də bu təsirdən qurtara bilməməsi ilə əlaqələndirir. Bununla bərabər, Nəvainin "Mühakimətül-lügəteyn" əsərinin başlanğıcında türk dilinin mənşəyi və üstünlüyü məsələsinə toxunmasına, türk dilinin fars dilinə nisbətən anlaşılıqlı olmasına da münasibət bildirir. Nəvainin türk dilinə münasibəti məsələsinə aydınlıq gətirərək yazır: "Nəvainin dilçiliyində gözümüzə çarpan nöqtələr şunlardır:

1. Türk dilinin rəqibləri hind və fars dilləridir.

2. Türk dili mənə və şəkilcə fars dilindən zəngindir və qüvvətlidir (mütəradiflər və şəkilçilərin bəyanı).

3. Türk dili dövlət dilidir" (Çobanzadə, 2007, s.235)

B. Çobanzadənin dilçilik fəaliyyətinə yüksək önəm verməsi bir də dahi sənətkarın əcnəbi dillərin türk dilinə mənfi təsirinə qarşı çıxması və təmiz türk xalq dilinə üstünlük verməsi ilə bağlıdır.

Maraqlıdır ki, Nəvainin yubileyinin keçirildiyi ərəfədə — 1926-cı ildə görkəmli ədəbiyyatşünas Salman Mümtaz "Mir Əlişir Nəvai" məqaləsini "Yeni yol", "Ədəbiyyatımızda Nəvai təsiri" məqaləsini isə "Kommunist" qəzetində buraxdırmış, Nəvaini ümumtürk ədəbiyyatının böyük siması, "qocaman bir türk aləminin, ucsuz-bucaqsız türk ellərinin şairi-məşhuru" (Mümtaz, 2006, s.358) kimi tanıtməğa çalışmışdır. Nəvainin adını Qərbin məşhur şairlərindən Homer, Şekspir və Molyerlə, Şərq ədəbiyyatı klassiklərindən Xoca Əhməd Yəsəvi, Seyid İmadəddin Nəsimi və Məhəmməd Füzuli ilə yanaşı çəkmişdir. S. Mümtaz Əlişir Nəvaini "cığatay ədəbiyyatının böyük dahisi" (Mümtaz, 2006, s.356) adlandırmış, bu nəticəyə gəlmişdir ki, "Firdovsinin fars ədəbiyyatı üçün açdığı yeni cığırlardan daha qiymətli bir cıgırı Əmir Əlişir Nəvai cığatay ədəbiyyatında açmışdır" (Mümtaz, 2006, s.356). Bu fikir doğrudur və heç bir mübahisəyə əsas vermir.

Tənqidçi Əli Nazim milli ruhda yazdığı və 1925-ci ildə "Kommunist" qəzetində buraxdırdığı "Əlişir Nəvai və biz" məqaləsində isə bütün türk dünyasında günəş kimi parlayan, bütün türk şairlərinin öndəri sayılan iki nəhəng ədəbi simanın — dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin və ondan yüz il əvvəl yaşamış özbək mütəfəkkiri Əlişir Nəvainin adını hörmətlə çəkir. Nəvainin şəxsiyyətinə və poetik irsinə yüksək qiymət verərək yazır: "Nəvainin böyük məziyyəti ondadır ki, o, bir tərəfdən böyük komandan (dövlət xadimi demək istəyir - Y.D.) və hökumət adamları arasında böyük nüfuza, digər tərəfdən böyük şair, həkim, şeyx və ədiblər arasında böyük hörmət və şərəfə, başqa cəhətdən isə geniş xalq kütlələri arasında səmimi bir sevgi və nüfuza malikdir" (Nazim, 1925). Əli Nazimin düzgün qənaətinə görə, Nəvainin "Hər bir əsərində yüksək bir fikir, dərin bir mühakimə vardır" (Nazim, 1925). Ə.Nazim Əlişir Nəvaini yenilikçi bir şair kimi oxuculara tanıtməq istəyir, ortaya qoyduğu: "Nəvainin yenilikçiliyi nədədir?" sualını doğru cavablandıraraq yazır: "Nəvai nə yeni bir ədəbi məktəb açmış, nə yeni bir fəlsəfə yapmış və nə də yeni bir ədəbi şəkil yaratmış deyildir. O, nə yapmışdır bilirsiniz? Türkcə yazmışdır!" (Nazim, 1925). Ə.Nazimin məqaləsində diqqətimizi çəkən cəhətlərdən biri də alimin türk

xalq məfkurəsi əsasında türk dilində əsərlər yazmaqla ədəbiyyatımızda ilk dəfə "dil inqilabı" (Nazim, 1925) yaratması, türk dilinin gözəlliyi və zənginliyini sübuta yetirməyə çalışması ilə bağlıdır. Ə.Nazim Nəvainin fars dilinə nisbətə türk dilinə üstünlük verməsi fikrini irəli sürməklə öz məqalələrində bu məsələyə toxunmuş M.F.Köprülüzadə, İ.Hikmət, B.Çobanzadə kimi tanınmış Nəvai tədqiqatçıları ilə birləşir.

Xatırlatmaq yerinə düşər ki, türk alimi İsmayıl Hikmət Bakıda çalışdığı illərdə (1923-1927) Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bərabər, Türkiyə türk ədəbiyyatı tarixinə dair də tədqiqatlar aparmışdır. Onun türk ədəbiyyatı klassikləri ilə bağlı apardığı çoxsaylı tədqiqatlar dörd cildlik "Türk ədəbiyyatı tarixi" kitabında və Azərbaycan mətbuatında çap etdirdiyi məqalələrdə öz əksini tapmış, türk klassiklərini Azərbaycan ziyalıları, tələbələri və oxucularına tanıtmmaq məqsədi daşımışdır. Müasirlik baxımından yanaşdıqda İsmayıl Hikmətin təhlil edəcəyimiz məqalələri bu gün çox yüksək məqama yüksələn Türkiyə-Azərbaycan ədəbi və mədəni əlaqələrinin öyrənilməsində tutarlı bir açıqdır (Salamoğlu, Dadaşlı, 2023, s. 53-66).

İsmayıl Hikmət Türkiyə türk ədəbiyyatının inkişaf tarixinə dərinləndirən bələd olduğu kimi, bu ədəbiyyatı yaradan türk klassiklərinin də yaradıcılığını elmi əsaslarla mənimsəmiş, qarşılaşdığı problemləri həzməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Bu ədəbiyyatın dil baxımından da araşdırılmasına məqalələrində geniş yer vermişdi. Alim "Osmanlı ədəbiyyatının lisan etibarilə keçdiyi təkamül səfələri" (Hikmət, 1923) məqaləsində Osmanlı türklərinə məxsus poeziyanın inkişaf tarixini türk dilçiliyi nöqtəyi-nəzərindən araşdırmış, konkret poeziya nümunələrindən nümunə gətirərək mülahizələrini əsaslandırmışdır. Türkiyədə saray poeziyasının ərəb və fars dillərində yarandığını söyləyən İ. Hikmət ilk Osmanlı şairi Aşiq Paşanın "Qəribnamə" əsərinin dilaçəsini farsca, bütöv kitabı türkcə yazmasını diqqətə çatdırmışdır. On beşinci yüzildə Osmanlı şairinin saray mühitinin təsiri altında canlanması Şeyxi kimi saray şairlərinin yetirməsinə də işarə vurur.

15-ci əsr türk şairi Əhməd Dainin: Əya xurşidi-məhpeykər, camalın müştəri-mənzər, Nə mənzər? Mənzəri-tale. Nə tale? Taleyi-ənvər (Hikmət, 1923, s.24), - beyti ilə başlanan qəzəlini nümunə gətirməklə onu demək istəyir ki, şair saraya bağlandıqca xalqdan, xalq duyğu və düşüncəsindən ayrılır, türk dilindən uzaqlaşır. O, cığatay türkcəsinin inkişafında çox böyük xidmətləri olan, bu dildə ölməz sənət nümunələri yaradan Nəvainin farsca əsərlər yazmasını saray mühitinin təsirindən qurtara bilməməsi ilə əlaqələndirir. İ.Hikmət orta çağ saray poeziyasına münasibət bildirərək yazır: "Qəsidə yazmaq, mədhiyyələr vücudə gətirmək lisanı təbii cığırından uzaqlaşdırıyor, şeiri ilhamdan, qəlbi bir lisan olmaqdan məhrum ediyordu" (Hikmət, 1923, s.25). Ruhi Bağdadinin (? - 1605) "Nədir?" rədifli qəzəlinin dilinin M. Füzuli dilindən açıq və sadə olmasına əsaslanıb, Osmanlı türkcəsinin 18-ci əsrin sonlarına doğru sadələşməyə başladığını işarələyir. Buna səbəb kimi türk dilinin saraydan uzaqlaşmasını göstərir. Demək, İ. Hikmət bu fikirdədir ki, türk dili sarayın poeziya dili olmaqdan uzaqlaşdıqca sadəliyə doğru gedir, bununla da xalqa yaxınlaşır. Bununla belə, 19-cu əsr Osmanlı türkcəsinə tamamilə başqa rəqursdan yanaşır. Avropa ilə ədəbi-mədəni əlaqənin yaranmasının Osmanlı türkcəsinə təsirindən danışır, heca vəznə ilə sadə, anlaşıqlı bir dildə mənzumələrin yazılmasından söz açır. Parisdə təhsil alıb vətəninə qayıdan İbrahim Şinasinin (1824-1871) xalqın anlayacağı sadə bir dildə qəzet nəşrinə başlamasına, Ziya Paşanın (1829-1880), Namiq Kamalın (1840-1888), Əbdülhəq Hamidin (1852-1937), Rəcaizadə Əkrəmin (1847-1914) və Sədaqət Paşanın həm poeziya, həm də nəsr əsərlərinin hər kəsin anlaya biləcəyi bir biçimdə dilinin sadəliyinə rəğbətlə yanaşır. Bir ara əsərlərində qəliz ərəb-fars söz və tərkibləri işlədən Tofiq Fikrət (1867-1915) və Cənab Şəhabəddin kimi "Sərvəti-fünun" şairlərinin indi sadə Osmanlı türkcəsində əsərlər yazmasını alqışlayır. Osmanlı türkcəsinin bütün türklərin anlaya biləcəyi elmi və ədəbi bir dilə çevrilməsini razılıqla qarşılayır. Türkiyə şairi Məhəmməd Əmin

Yurdaqul (1869-1944) və Rza Tofiqin (1869-1949) heca vəznə ilə sadə bir dildə poeziya nümunələri yaratmasını doğma ana dilinə yüksək dəyər vermələri kimi qiymətləndirir və fikrini onların əsərlərindən nümunələr gətirməklə sübuta yetirir. Elmi və ədəbi dil səviyyəsinə yüksəldilən Türkiyə türkcəsinin türk millətinin mədəni inkişafında son dərəcə faydalı olacağına inamını ifadə edir.

1925-ci ildə yazdığı "Bugünkü türk ədəbiyyatı nəşrə doğru gediyor?" məqaləsində İsmayıl Hikmət yenidən türk dilinin sadəliyi probleminin səbəblərini araşdırır, bu işdə "Sərvəti-fünun" ədəbiyyatının xidmətini önə çəkir: "Şübhə yox ki, dildə sadəlik, məfkurədə xalqa yaxınlıq, sənətdə təbiilik və səmimiyyətdən ayrılmaq əsasları birər nəzəriyyə olaraq daha istibdad zamanında Tofiq Fikrətin rəyasətilə başlayan "Sərvəti-fünun" ədəbiyyatında yaşayırdı." (Hikmət, 1925, s.13). Həqiqətən də, Tofiq Fikrət bütün bu həqiqətləri alqışlayır, Türkiyə türkcəsinin sadələşməyə doğru getməsinə və xalqa yaxınlaşmasına müsbət bir ədəbi hadisə kimi yanaşır. Onu da nəzərdən qaçırmır ki, Türkiyə şairi Məhəmməd Əmin Yurdaqulun heca vəznində, açıq türk dilində yazdığı mənzumələri "Sərvəti-fünun" dərgisində nəşr edən Tofiq Fikrət türk dilinin bununla xalqa yaxınlaşmasını sevinclə qarşılamış, lakin ciddiyyətinə və səmimiyyətinə inanmamışdı. Tofiq Fikrətdən fərqli olaraq Rza Tofiq Şərq fəlsəfəsinə dair tədqiqatlar aparmış, xalq şairlərinin qoşmalarını, dastanlarını araşdırmış, aşiq poeziyası üslubunda şeirlər yazmışdır. Məqalədən onu da öyrənirik ki, İsmayıl Hikmət hicri 1324-cü (miladi 1906) il inqilabının üç ayrı məfkurə doğurduğunu da müşahidə etmiş, ilk məfkurə olaraq "əsri və insani" cərəyanın adını çəkmişdir. Başda Tofiq Fikrət olmaqla Sərvəti-fünunçuların qərbləşmə yolunu davam etdirdiklərini xatırladır. Dil məsələsinə onların münasibətinin nöqsanlı olduğunu göstərir. İ. Hikmət onu da vurğulayırdı ki, Sərvəti-fünunçular öz əsərlərində qəliz ərəb-fars tərkibləri, anlaşılmaz söz və ifadələr işlətməklə dildə çətinlik yaradır, əski qəsidələrdən fərqlənməyən bir dildə yazıb-yaradır, əsərlərinin dilinin cəmiyyət tərəfindən anlaşılması onları maraqlandırmırdı. İ. Hikmətin "milli cərəyan" adlandırdığı məfkurə "Qərb imperialistlərinin Türkiyəyə iqtisad və siyasət yollarıyla hücumu başlamaları üzərinə siyasi bir şəkil alaraq canlanmış" (Hikmət, 1925, s.16), bu mərhələdə Türkiyə türkcəsi öz sadəliyini qoruyub saxlamışdır. Lakin buna rəğmən, səmimiyyətdən və təbiilikdən uzaqlaşmışdır. İ. Hikmət üçüncü məfkurəni "dini cərəyan" adlandırır, bu cərəyanın gənclər üzərinə təsiri haqqında məlumat verir. İslam fəlsəfəsinə mükəmməl mənimsəyən, əsərlərində islami görüşləri aşıl原因an sənətkarlar sırasında öncə Türkiyənin milli istiqlal şairi Mehmed Akifin (1873-1936) adını çəkərək, Ziya Göyölü bəzən din təsiri ilə əsərlər yazan milli ruhlu şair kimi təqdim edir.

İsmayıl Hikmətin elmi fəaliyyətində Tənzimat və Sərvəti-fünun ədəbi cərəyanı nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığının tədqiqi məsələləri geniş yer tutur. Bakıda fəaliyyət göstərdiyi illərdə (1924-1927) yazdığı və əsasən, "Maarif və mədəniyyət" dərgisində buraxdığını "Ədəbiyyatda yenilik və Rəcəzadə Əkrəm", "İsmayıl Səfa və ədəbiyyata təsiri", "Xalidə Ədib və ədəbiyyata təsiri", "Bayburdlu Zehni", "Əhməd Bağdadi", "Müəllim Naci və türkcəyə xidməti" məqalələri İ. Hikmətdən ədəbiyyatşünas alim və Türkiyə türk ədəbiyyatının ünlü tədqiqatçısı kimi söz açmağa tam əsas verir. Doğma ana dilindən başqa, ərəb, fars, fransız və bəzi Avropa dillərini mükəmməl bilməsi onun ilk qaynaqlar əsasında araşdırmalar aparmasına tam imkan yaradır. O, məqalələrində hər bir yazarın həyatı, ədəbi mühiti, yaradıcılığının əsas xüsusiyyətləri, əsərlərinin dili məsələləri haqqında apardığı araşdırmaları konkret ədəbi örnəklərə uyğun əsaslandırmağa çalışır. Onların Türkiyə türk ədəbiyyatına gətirdikləri yenilikləri də qabardır. "Xalidə Ədib və ədəbiyyata təsiri" (1924) məqaləsində 20-ci yüzildə İstanbulda doğulub boya-başa çatan, Amerika qız məktəbində ilk təhsil alan Xalidənin Türkiyə ədibi Rza Tofiqin məsləhətləri ilə ədəbiyyata gəldiyini, az bir zamanda poetik istedadının parladdığını diqqətə çatdırır. Xalidə Ədibi maraqlı, məzmunlu hekayələr müəllifi kimi də tanınır, "Xəndan", "Suyey-talib" hekayələrinin adını çəkir, gəncliyinin ilk ədəbi məhsulu olan "Xərab məbədlər" hekayəsinin ona böyük

şöhrət gətirməsinə münasibət bildirir. İ. Hikmətin təqdimatında Xalidə Ədib Bayron və V. Şekspir kimi ingilis ədiblərinin ədəbi irsindən təsirlənən, Emil Zolya, Corc Sand, Gi de Mopassan simalı fransız yazıçılarına rəğbət bəsləyən realist bir sənətkardır. "Hasili, Xalidə Ədib sənət etibarilə iyirminci əsr türk qadınları içində mühüm bir mövqe tutmuş bir yazıçıdır. Görək şəxsi həyatı, görək ədəbi həyatı etibarilə türk qadınlığına bir nümunə olmuşdur" (Hikmət, 1924, s.40).

İsmayıl Hikmətin şəxsiyyətinə və ədəbi yaradıcılığına böyük önəm verdiyi millət xadimlərindən biri də Mahmud Əkrəm Rəcəzadədir. İ. Hikmətin təbirincə desək, Rəcəzadə 19-cu yüzildə İbrahim Şinasi, Namiq Kamallarla başlanan Türkiyə Tənzimat ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. O zaman Türkiyə türk ədəbiyyatı Qərb mədəniyyətinin bütün yeniliklərini bu ədəbiyyata gətirəcək qüdrətli bir şəxsiyyətə ehtiyac duymuş, ikinci tərəfdən Qərb mədəniyyətinin yeniliklərini Türkiyə gəncliyinə aşılayacaq, onları Qərb mədəniyyəti ruhunda tərbiyələndirəcək ədəbi simaya tələbat yaranmışdı. Birinci missiyanı görkəmli türk şairi Əbdülhəq Hamid həyata keçirmişdi. O, yeniliyi vətəninə gətirmiş, məfkurə etibarilə ən incə şeir nümunələrini yaratmış, yeni türk ədəbiyyatının inkişafına misilsiz xidmətlər göstərmişdi. Ə. Hamiddən fərqli olaraq Rəcəzadə Əkrəm bütün şüurlu ədəbi fəaliyyətini türk gəncliyinin qabaqcıl Qərb mədəniyyəti ruhunda tərbiyəsi yolunda keçirmişdi. Təsədüfi deyildir ki, Rəcəzadənin poetik istedadı Türkiyənin milli istiqlal şairi Namiq Kamalın diqqətini çəkmişdi. Türkiyə istibdad hökumətinin təzyiqlərindən qurtulmaq məqsədilə Ziya Paşa ilə birlikdə Fransaya getmək məcburiyyətində qalan Namiq Kamal "Təsviri-əfkar" qəzetinin nəşrini Rəcəzadəyə tapşırırmışdı. Bundan sonra onun poetik istedadı parlamış, şair, müəllim və qəzetçi kimi xalqına şərəflə xidmət etmişdi. İ. Hikmətin fikrincə, Rəcəzadənin türk ədəbiyyatına gətirdiyi yeniliklərdən biri də fars və ərəb dillərindən çevrilmiş və ya köçürülmüş, əski nəzəriyyələrlə yüklənmiş, sxolastik Şərq zehniyyətilə yazılmış kitablara qarşı çıxması, Qərb mədəniyyəti ruhunda yazdığı "Təlimi-ədəbiyyat" dərsliyindəki materialları, xüsusilə Namiq Kamalın və Əbdülhəq Hamidin şeirlərinin məzmun və ideya özəlliklərini şagirdlərə aşılması ilə bağlıdır. İ. Hikmət Rəcəzadənin "Möhsün bəy", "Araba sevdası", "Şəmsa" romanlarının adını çəkərək yazır ki, "Təfəkkür", "Zəhmət", "Naçiz" kimi mənzum, mənsur əsərləri arasında "Nəjadi-Əkrəm" ünvanlı poetik cildədən mürəkkəb və nəzmi nəsrədən müştəşkil olan kitabı şah əsəridir. Bütün şairliyi, bütün həssaslığı onda görünməkdədir" (Hikmət, 1925, s.29). "Nəcədi-Əkrəm" kitabını türk ədəbiyyatının ən incə, ən həzin bir nümunəsi sayan İ. Hikmətin qənaətinə görə, Rəcəzadənin Türkiyə ədəbiyyatı tarixində ən böyük xidməti yeni ədəbiyyat cərəyanını gənclərə aşılmasından, onları Avropa yönli mədəniyyət ruhunda tərbiyələndirməyə səy etməsindən ibarətdir.

İsmayıl Hikmətin "İsmayıl Səfa və ədəbiyyata təsiri" (1925) məqaləsi 19-cu əsrdə Türkiyə istibdad rejiminin günahsız qurbanlarından biri olan istedadlı türk şairi İsmayıl Səfanın (1867-1900) həyat və yaradıcılığını öyrənmək üçün tutarlı bir qaynaqdır. Məqalədən anlaşılar ki, "Darüşşəfəqə" məktəbində ali təhsil alan, "Vəfa" edadi məktəbində ədəbiyyat müəllimi işləyən Səfa Müəllim Nacinin həvəsləndirməsi ilə poeziya aləminə gəlmiş, ilk vaxtlar qəzəl, qəsidə, müstəzadlar yazmışdır. İ. Hikmətə görə, "Naci həqiqətdə şair deyil, sadəcə bir nazim və qüvvətli bir nazim idi. Bəzi şeirləri yox deyildi. Fəqət yox deyiləcək qədər azdı. Halbuki Səfa qəlbən şair idi. Nəzmi də səyyal və qüvvətli idi" (Hikmət, 1924, s.17). Naci ilə Səfa şairliyi arasında müqayisə aparan və üstünlüyü haqlı olaraq Səfaya verən alim yeni türk ədəbiyyatının inkişafına əvəzsiz xidmətlər göstərən Ə. Hamid poeziyasının Səfa poeziyasına təsir etdiyini də diqqətdən kənarda qoymur. Onu da aydınlaşdırır ki, Qərb mədəniyyətinə, sərvəti-fünunçulara rəğbət bəsləyən Ə. Rəcəzadənin təsiri ilə Səfa tədrisən sxolastik Şərq poetik ənənələrindən uzaqlaşır yeni ədəbiyyata yaxınlaşmağa başlayır. Səfa poeziyasının qaynaqlandığı dayaqalara işarə edərək yazır: "Nacinin təsiri rəsm, tərkib, nəzm və şəkildə qalır. Əkrəmin təsiri hüzn və incəsənətdə,

Hamidin təsiri isə fəryad şəklində görülüyor" (Hikmət, 1924,s.19). Çox çəkmir ki, "Sərvəti-fünun" jurnalının redaktoru vəzifəsində işləyən Tofiq Fikrətin Səfənin məqalələrinin jurnalda nəşrinə yaşıl işıq yandırır və Səfa bu cərəyanın öncüllərindən biri olur. Ömrü boyu Türkiyənin mənhus siyasi rejiminin məngənəsində sıxılmasına baxmayaraq, İsmayıl Səfa tutduğu yoldan, əqidəsindən dönməmiş, yeni ədəbiyyatın inkişafına çox çalışmışdır.

İsmayıl Hikmət "Bayburdlu Zehni" (1926) məqaləsində 19-cu əsr türk şairi Zehninin ədəbi mühitini səciyyələndirmiş, dini bir təlim-tərbiyə alan şairin zamandan şikayət məzmunlu şeirlərini təhlil etmişdir. Şairin 1857-ci ildə çap etdirdiyi divanına toplanmış qəzəl, qəsidə, təxmis və müstəzad janrlarında yazdığı əsərlərini xatırlatmaqla klassik Şərq poeziyası üslubunu davam etdirən bir şair olmasını açıqlamışdır. İ. Hikmət Zehninin əsrinin şairləri içində yüksək bir mövqe tutan, nüfuz qazanan bir sənətkar olmasını da önə çəkmiş, bu nəticəyə gəlmişdir ki, Zehni türk ədəbiyyatı tarixində yaşadan, müstəsna bir ədəbi sima kimi tanıtdıran başlıca mənbə dastanlarıdır. İ. Hikmətin Zehni poeziyasından nümunə gətirdiyi şeir parçaları uzun müddət vətəninə ayrı düşmüş, qütbətdə vətən həsrəti ilə yaşamış, ömrünün son illərində doğma torpağa qovuşmuş niskilli bir şairin fəryadı, göz yaşlarıdır.

İsmayıl Hikmət "Əhdi Bağdadi" (1926) məqaləsində 16-cı əsrdə Bağdadda yaşayıb-yaratmış iki azərbaycanlı şairin adını çəkir. Bunlardan biri Əhməd Həriri, digəri isə Molla Əhməd Bağdadidir. O, "Gülşəni-şüəra" təzkirəsinin müəllifi Bağdadlı Əhdinin öz təzkirəsində verdiyi məlumatlara əsaslanıb, Əhməd Həririnin üç dildə – türk, ərəb və fars dillərində şeirlər yazması və Bağdad ədəbi mühitində şöhrətlənməsi qənaətinə gəlir. Əhməd Həririnin bütün türk şairləri kimi klassik şərq poeziyası üslubunda əsərlər yazmasını düşünür. Əhməd Həriri ilə Əhməd Bağdadinin şəxsi münasibətlərinin, yaxud ədəbi əlaqələrinin olub-olmaması haqqında fikir söyləməkdə çətinlik çəkir. Molla Əhməd Bağdadinin poeziyasına fars şairi Hafiz Şirazinin (1300-1389) şeirlərinin aşkar və güclü təsirini təsdiqləyən İ. Hikmət birincinin füzuliyana əsərlər, xüsusilə qəzəllər yazmasını da ehtimal şəklində söyləyir. Molla Əhmədin türkcə şeirlər yazıb-yazmamasını dəqiqləşdirməyən alim M. Füzulinin ona təsir etməsi, yaxud onun Füzuli poeziyasından təsirlənməsi haqqında hökm verməkdə də aciz qalır. Tarixi mənbələrin bu haqda aydın bir bilgi vermədiyini də açıq söyləyir. İsmayıl Hikmət Bağdadın məşhur şairi Ruhi Bağdadinin divanında Molla Əhməd Həririzadə ünvanlı bir şairin əsərləri ilə də qarşılaşır və bu sənətkarın Molla Əhməd Bağdadi olması haqqında fərziyyə irəli sürür. İ. Hikmətə görə, Molla Əhməd Bağdadi sufi ideyalarını daşımaqla 14-cü əsr dahi Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi ilə birləşir.

İsmayıl Hikmət "Müəllim Naci və türkcəyə xidməti" (1924) məqaləsində mədrəsə təhsili alıb, ibtidai sinif müəllimi vəzifəsində çalışan Ömər Nacinin şeirlərini ilk dəfə İstanbulda nəşr olunan "Tuna" qəzetində buraxdığını diqqət yönəldir. İstanbulda yaşadığı illərdə "Tərcümani-həqiqət" qəzetində hekayə, məktub və mənzumələrini çap etdirir. "Nacinin ədəbiyyatda tutduğu yol əski Şərq ədəbiyyatını əsriləşdirmək, bir növ "yeni klassizm" yapmaq yolu idi." (Hikmət, 1924, s.22). İ. Hikmət Rəcəzadə Əkrəm ilə Ömər Naci arasında münaqişə və ədəbi mübahisələrin başlanmasının səbəbini aydınlaşdırır. Meydən, meyxanadan bəhs edən, tarixi mənzumə yazmağa çalışan Müəllim Nacidən fərqli olaraq, Rəcəzadə Əkrəmin daha mütərəqqi yol tutduğunu, "Avropanın şeir və ədəbiyyat haqqındakı qənaətlərini İstanbulda öyrətməyə uğraşan" (Hikmət, 1924, s.23) bir sənətkar olduğunu xüsusi olaraq canlandırır. Onu ədəbiyyatda başlanan yenilikçiliyin – sərvəti-fünunçuların Ziya Paşa, Namiq Kamal, Əbdülhəq Hamid kimi məşhur simaları ilə yanaşı qoyur. İ. Hikmət Müəllim Nacinin yaradıcılığının zəif tərəflərindən danışdığı kimi, güclü cəhətlərindən də danışır. Onu "qüvvətli bir nazim" (Hikmət, 1924, s.23) adlandırır, şeirlərinin dil cəhətdən sadəliyini önə çəkir: "Əsasən, Naci iyi bir şair olmaqdan ziyadə qüvvətli bir nazim olmuşdur. Lisan xocalığı etmişdir, ən böyük xidməti də bu cəhətdəndir. Qəzəllərində

parlaq, atəşli, alovlu kəlmələr qullanmağı sevən uşaq ruhlu bir adamdı" (Hikmət, 1924, s.23). Onu da qeyd etmək gərəkdir ki, Müəllim Nacinin ədəbi fəaliyyətini obyektiv dəyərləndirən İsmayıl Hikmət onun "İstifa" şeirini və: Rütbəyi-ülviyyətin fikr et dili-bidarımın Ərşi-istiğna tənəzzüləhədir əfkarımın (Hikmət, 1924, s.23),- misraları ilə başlanan qəzəlini təqdim etməklə fikrini tamamlayır.

Azərbaycan hökumətinin dəvəti ilə Bakıya gələn və Bakı Universitetinin Şərq fakültəsində "Osmanlı ədəbiyyatı tarixi" fənnini tədris edən tanınmış türk alimi Mühiddin Birgen çox çəkmir ki, mətbuat aləminə qədəm qoyur. Sosioloji yönümdə yazdığı "Ədəbiyyat və həyat", "Ədəbiyyat və ictimaiyyət" və "Ədəbiyyatda inqilab" məqalələrini "Kommunist" qəzetinin "Xalq ədəbiyyatı həyatdan doğar" səhifəsində, "Ədəbiyyatı-cədidə" və "Osmanlı ədəbiyyatı tarixi haqqında" məqalələrini isə türkcülük konsepsiyası əsasında yazıb, 1923-cü ildə "Maarif və mədəniyyət" jurnalında nəşr etdirir. M. Birgen "İstanbulun avam ədəbiyyatı" məqaləsində orta çağ İstanbul ədəbiyyatının sinfi mahiyyət daşımasına diqqət yetirmiş, ədəbiyyatın iki istiqamətdə inkişafını müşahidə etmişdir. Ədəbiyyatın inkişafının birinci istiqamətini klassik ədəbiyyat, ikinci istiqamətini aşağı təbəqə içində yetişən sadə avam ədəbiyyatı kimi xarakterizə edən müəllif klassik şairlər deyəndə əruz vəznində şeirlər yazan, İranı təqlid edən, türk dilindən çox ərəb və fars kəlmələri işlədən, Şərq poeziya ənənələrini davam etdirən şairləri nəzərdə tuturdu. Avam ədəbiyyatı deyəndə isə heca vəznində türkcə sadə və anlaşıqlı bir dildə şeirlər yazan el sənətkarlarını düşünür, bu ədəbiyyata nümunə olaraq İstanbulun el şairi Dəli Müslimin "İstərəm" rədifli qoşmasının adını çəkir. İstanbul avam ədəbiyyatının tarix səhnəsindən çıxmasını Avropa elm və sənətinin Türkiyə mədəniyyətinə daxil olması ilə əlaqələndirir.

M. Birgen Bakı Universiteti Şərq fakültəsi tələbələrinin qarşısında oxuduğu mühazirə əsasında hazırladığı və 1923-cü ildə "Maarif və mədəniyyət" dərgisində buraxdırdığı "Osmanlı ədəbiyyatı tarixi haqqında" məqaləsində göstərir ki, Osmanlı dövlətini türklər qurmuş, türk dilini dövlətin rəsmi dilinə çevirmiş, buna görə də Osmanlı ədəbiyyatı deyildikdə Türk ədəbiyyatı düşünülmüşdür. Əsl həqiqətdə isə "Osmanlı ədəbiyyatı" milli mənasi ilə bir Türk ədəbiyyatı deyildir. Çünki bu ədəbiyyatın milli türk həyatı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. "Saniyə, bu ədəbiyyatın yazıldığı dili də biz tanımırıq; bu, türkcə deyildir, fəqət ona ərəbcə də deməyiriz, farsca demək də qabil deyildir. Cümlələrinin zabitələri türkcə, kəlimələri ərəbcə, şivə və tərvidi daha ziyadə farsca, qramerinin bir qismi türkcə, fəqət bütün dil ümumiyyəti ilə bu üç dildən də başqa bir şeydir" (1920-ci illər Azərbaycan mətbuatı, 2004, s.23). Sitatdan da göründüyü kimi, M. Birgenin Osmanlı ədəbiyyatı ilə Türk ədəbiyyatı arasında bərabərlik işarəsi qoymaması bir də dil faktoru ilə bağlıdır. Birgenin düşüncəsinə görə qismən türkcə yazılmış, ərəb-fars kəlmələrini həddən artıq işlətməmiş Osmanlı ədəbiyyatı ilə sadə bir dildə yazılmış Türk ədəbiyyatını eyniləşdirmək olmaz. Birgen Osmanlı ədəbiyyatını koalision bir ədəbiyyat hesab edir, "xəvas" və "avam" ədəbiyyatı qollarına ayırmaqla sinfi mövqedən yanaşır. "Xəvas ədəbiyyatı" dedikdə koalision Osmanlı ədəbiyyatını, "avam ədəbiyyatı" dedikdə isə xalq tərəfindən yaradılan ədəbiyyatı nəzərdə tutur. Məqalə müəllifi Osmanlı ədəbiyyatı ilə Türk ədəbiyyatını tamamilə fərqləndirərək yazır ki, "İqtisadi əməkçilərdən tamamilə ayrılan bir sinfin ədəbiyyatıdır bu Anadolu türklərinin, yəni çalışan və istehsal edən kütlənin ədəbiyyatıdır ki, nə əsasında və ruhunda, nə də şəklində və ahəngində ötrü ədəbiyyata əsla bənzəməz, bu ədəbiyyat dil etibarilə türkdür, qabil olduğu qədər türkdür" (1920-ci illər Azərbaycan mətbuatı, 2004, s.27). M. Birgen apardığı təhlillərə əsasən Osmanlı ədəbiyyatının türk ədəbiyyatı olmaması mövqeyində dayanır. Onu da söyləyir ki, Osmanlı imperatorluğunun yığılması, sonunda Türkiyə Respublikasının yaranması ictimai-siyasi həyatın tamamilə dəyişdiyini, bu şəraitdə ədəbiyyatda türkləşmə meylinin güclənməsini təsdiqləyir. Koalision Osmanlı ədəbiyyatının və xalq ədəbiyyatının araşdırılması problemini ortaya qoyur.

M. Birgen 1923-cü ildə yazdığı "Ədəbiyyatı-cədidə" məqaləsində yeni türk ədəbiyyatının

yarandığı dövrü səciyyələndirməyi qarşısına məqsəd qoyur. Elmi və bədii əsərdə ərəb və fars söz və tərkiblərinin işlənməsinə qarşı çıxan, sadə türk sözlərinin işlədilməsini məqbul sayan alim Türk ədəbiyyatında yeniləşmə prosesinin getməsində, XIX yüzil türk şairi Akif paşa ilə başlanan yeniləşmə hərəkatında dilin türkləşməsinə böyük önəm verir. Klassizmə nisbətən Namiq Kamal və Əbdülhəq Hamidin simasında romantizmin inkişafı yoluna geniş qapılar açılır. Bununla da, 20-ci əsrin başlarında "Ədəbiyyati-cədidə", yəni yeni bir türk ədəbiyyatı məktəbi yaranır. İsmayıl Hikmət kimi Mühiddin Birgen də yeni türk ədəbiyyatına və onun ünlü yazarlarına hörmətlə, rəğbətlə yanaşır. Birgenə görə, "Şübhəsiz, bu, yeni bir ədəbiyyatdır. Qapıqulu ədəbiyyatını qəti surətdə dəyişdirən, ədəbi zövqdə bir inqilab yapan, dili, üslubu, şəkli, ədəbiyyat və sənət nəzəriyyatını tamamilən qərbləşdirən bir hərəkatdır. "Ədəbiyyati-cədidə" kəndisini burjua sistemi ilə idarə edilməyən bir sinfin burjua ədəbiyyatını təqlid etməsi hərəkatıdır" (1920-ci illər Azərbaycan mətbuatı, 2004, s.11). M. Birgen yeni türk dillinin üslubunun müasirləşməsində, onun qərb mədəniyyətinə ədəbi cəhət baxımından uyğunlaşmasında "Ədəbiyyati-cədidə" cərəyanı nümayəndələrinin roluna yüksək qiymət vermişdir. Onu da söyləmişdir ki, "Ədəbiyyati-cədidə" Qərbi Avropa elm və ədəbiyyatı, fəlsəfə və sənəti ilə yaxından təmas etməsinin əsəridir (1920-ci illər Azərbaycan mətbuatı, 2004, s.15). Digər tərəfdən, gündən-günə təmizləşən, zənginləşən, sadələşən, xalq üçün anlaşıqlı bir şəkil alan, müstəqil bir Avropa dilinə çevrilən türkcənin inkişafında "Ədəbiyyati-cədidə"nin rolu əvəzsizdir. "Ədəbiyyati-cədidə" türkcə dili və türk ədəbiyyatına güclü təsir göstərdiyi kimi, türklərin tarixinin inkişafında da önəmlidir. M. Birgen "Ədəbiyyati-cədidə" ədəbi cərəyanı nümayəndələri sırasında türk şairlərindən Tofiq Fikrətin, Cənab Şəhabəddinin, Ziya Paşa və Əbdülhəq Hamidin adını çəkir, bu ədəbiyyatın M.Ə. Sabir poeziyası üzərində təsir buraxmasından da söz açır.

Nəticə

Buraya kimi dediklərimizi yekunlaşdıraraq bu nəticəyə gələ bilərik ki, 1920-ci illərin başları və ortalarında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında türkcülük ideologiyasının yayılmasında M.F. Köprülüzadə, İ. Hikmət, M. Birgen simalı Türkiyə aydınları ilə yanaşı, onların türkcülük məfkurəsindən qidalanan Azərbaycan türkcülərinin də əvəzsiz xidmətləri göz qabağındadır. Unutmayaq ki, Azərbaycanda türkcülük hərəkatına əsassız hücumlar 1930-cu illərdən başlanacaq, türkcülük məfkurəsi üzərinə qadağalar qoyulacaqdı.

Ədəbiyyat

1. Birgen, M. (1923). Ədəbiyyat və həyat // "Kommunist" qəz., 7 sentyabr
2. Birgen, M. (1923). Ədəbiyyat və ictimaiyyət // "Kommunist" qəz., 2-9 noyabr
3. Birgen, M. (1923). İstanbulun avam ədəbiyyatı // "Kommunist" qəz., 12 oktyabr
4. Cövzi. (1924). Orxon kitabələri // "Maarif və mədəniyyət", № 6, s. 6-12.
5. Cövzi. (1925). "Divanü lüğatit-türk" // "Maarif və mədəniyyət", № 3, s. 22-26.
6. Çobanzadə, B. (2007). Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. II cild, Bakı, Şərq-Qərb, 368 s.
7. Əmir Əlişir Nəvai. (1926). Bakı, Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyəti, 106 s.
8. Hikmət, İ. (1926). Nəvai və türk ədəbiyyatı // "Maarif işçisi", № 3, s. 29-32.
9. Hikmət, İ. (1923). Osmanlı ədəbiyyatının lisan etibarilə keçdiyi təkamül səfəhləri // "Maarif və mədəniyyət", № 12, s. 23-28.
10. Hikmət, İ. (1925). Bugünkü türk ədəbiyyatı nərayə doğru gediyor? // "Maarif və mədəniyyət", № 3,

s. 13-19.

11. Hikmət, İ. (1924). Xalidə Ədib və ədəbiyyata təsiri // "Maarif və mədəniyyət", № 7-8, s. 38-40.
12. Hikmət, İ. (1925). Ədəbiyyatda yenilik və Rəcaizadə Əkrəm // "Maarif və mədəniyyət", № 1, s. 26-30.
13. Hikmət, İ. (1925). İsmayıl Səfa və ədəbiyyata təsiri // "Maarif və mədəniyyət", № 2, s. 16-21.
14. Hikmət, İ. (1924). Müəllim Naci və ədəbiyyata təsiri // "Qızıl qələm", № 3, s. 22-23.
15. Köprülüzadə, M. F. (1926). Əlişir Nəvai // "Kommunist" qəz., 4 mart
16. Quliyev, E. (2011). Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 568 s.
17. 1920-ci illər Azərbaycan mətbuatında Türkiyə ədəbiyyatının tədqiqinə dair materiallar. (2004). Bakı, Nurlan, 304 s.
18. Mirzə Möhsün. (1924). Mahmud Kaşğari// "Maarif və mədəniyyət", № 7-8, s.16-18.
19. Musaxanlı, A. (1928). Yazı ədəbiyyatı // Zeynallı H., Şaiq A., Musaxanlı A., Əfəndizadə C. Ədəbiyyatdan iş kitabı. Bakı, Azərnəşr, s. 77-83.
20. Mümtaz, S. (2006). Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı, Avrasiya press, 440 s.
21. Nazim, Ə. (1979). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 374 s.
22. Nazim, Ə. (1925). Əlişir Nəvai və biz // "Kommunist" qəz., 19 oktyabr
23. Salamoğlu, T., Dadaşlı, Y. (2023). İsmayıl Hikmətin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" və türkçülük konsepsiyası. "Mahmud Kaşğarlı" beynəlxalq elmi jurnal, cild 1, № 1, Bakı, s.53-66
24. Salamoğlu, T. (2013). Ədəbi tənqid tarixinə dair portret-oçerklər. Bakı, 332 s.
25. Tanrıverdi, Ə. (2012). Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Elm və təhsil, 464 s.

Daxil oldu: 12.07.2026

Qəbul edildi: 25.08.2026